

viselte a szocializmus célkitűzéseit. Időnként kemény viták voltak ezek, s nem is mindig Jordákynek volt igaza. Közben önmagával is vitatkoznia kellett ezért, időnkénti „proletkultus” elfogultságait kellett leküzdenie, hogy elvszerűbben és eredményesebben szolgálhassa az antifasiszta irodalmi néppfront ügyét. Ezeknek az írásoknak tehát külön izgalmas érdekességet ad ez a „kettős” — a vitapartnerrel és önmagával folytatott — polémia.

Ám, ha Jordáky vitákat kezdeményezett is, becsülte azokat, akikkel vitatkozott (hacsak nem a fasizmus ideológiai szálláscsinálóival kellett szembeszállnia, mint abban az esetben, midőn Ady Endre emlékét védte meg a nyilasok „kritikusaitól”). És főként,

vitáit elvi meggyőződés irányította; az antifasiszta néppfront létrehozásának szándéka és szenvedélye mozgatta tollát. „A magyarság történelmének egyik legsúlyosabb órájában — írta a Népszavában 1943 nyarán — mindazok, akik ennek az ezer év óta szenvedő népnek a sorsát magukban viselik, akik kívánják a nemzet szabadságának és függetlenségének a biztosítását, akik áhítoznak a békére, hogy minden erejüket zavartalanul és szabadon népük felemelkedésére s az itt élő népek megbékélésére fordíthassák, össze kell hogy fogjanak.” Ezt az összefogást szolgálták Jordáky Lajos legjobb írásai.

Pomogáts Béla

A SZOCIOLÓGIA ELSŐ MAGYAR MŰHELYE. A HUSZADIK SZÁZAD KÖRE

Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Litván György és Szűcs László. Bp. 1973. Gondolat K. 1—2. kötet. 586 l.; 582 l.

A századelő radikális értelmiségének, vagy ahogy Horváth Zoltán találóan elnevezte, a „második magyar reformnemzedék”-nek munkásságából ad izelítőt elsőként e tanulmánygyűjtemény. A válogatás alapos, az olvasó a lehető legteljesebb képet kapja a *Társadalomtudományi Társaság* égisze alatt működő s a *Huszdik Századot* szerkesztő és író értelmiségi csoportosulás szellemi arculatáról. Jól átgondolt tematikus tagolás könnyíti meg az áttekintést. Az első („A kettős fórum: a Szemle és a Társaság” című) fejezetben közölt írások bemutatják, hogy milyen célkitűzéssel jött létre ez a csoportosulás, hogyan vitva meg a harcát a radikalizmus a konzervatív és liberális erőkkel szemben, s közben miképp fejlődött tovább maga is: az európai szociológiai irányzatokkal való elméleti ismerkedéstől a magyar viszonyokra való gyakorlati alkalmazásig, az evolucionista fatalizmus kritikájától a történelmi materializmus vállalásáig. A második fejezetben („Szemlélet és módszer, viták, irányzatok”) a progresszió táborának belső erővonalai rajzolódnak ki; a harmadikban pedig („Tájékozódás”) kapcsolódásuk különféle irányai az európai áramlatokhoz. A következő két fejezet („Társadalmi jelenségek vizsgálata”, „A régi Magyarország feltérképezése”) szempontjaik kidolgozását, illetve gyakorlati-statisztikai megvalósítását mutatja be; s hogy szemléletük nem nélkülözte a teljességényt, bizonyítja vizsgálódásuk rendkívül széles spektruma, amelybe belefért a nemzetiségi kérdés és az egyke problémája, a presztizs jelensége és a falu lélektana, a zsidókérdés és a kivándorlás okái. De a középpontban mindig a magyar ugar átalakításának programja állt, s ez mindennél fontosabbá tette a demokrá-

cia és a szocializmus lehetőségeivel való számvetést. Az utolsó fejezetből („Az új Magyarország terve és megvalósításának útjai”), amely a magyar jövőről alkotott elképzeléseket tartalmazza, nyilvánvalóvá válik, hogy miért ítélték a demokrácia megvalósításának esélyét nagyobbaknak s miért érte váratlanul túlnyomó részüket a győztes nyugat-európai polgári demokráciák háború utáni külpolitikája és ennek eredményeként az elkerülhetetlennek, de egyszersmind kényszerűnek érzett kommunista kibontakozás.

A gyűjteményt tanulmány vezeti be, amely rövid áttekintést ad a *Társadalomtudományi Társaság* és a *Huszdik Század* létrejöttéről és működéséről. A szerzők, Litván György és Szűcs László helyesen oldják meg az értékelés feladatát is; nemcsak elkerülik az egyoldalú, torzító beállítást, de tárgyilagossággal bizonyítják az ilyen beállítások elfogultságát és tárgyi megalapozatlanságát. Rámutatnak arra, hogy a szociológia első magyar műhelyét nem lehet csupán egyetlen meghatározott politikai irányzat, a polgári radikalizmus szervének és szócsövének tekinteni, ezért „nemcsak ténybeli tévedés, hanem értékeink vétkes tékozlása is lenne... egy régen nem létező politikai irányzat merőben történelmi érdekességű produktumként kezelni vagy éppenséggel elvetni mindazt, amit a korai magyar szociológia alkotott és felhalmozott, s amit teljes joggal legnagyobb szellemi kincseink közé sorolhatnánk”. Nehéz megérteni, hogy a századelő radikális szellemi mozgalma miért részesült és részesül napjainkban is lekicsinylésben marxista szerzők részéről. Kétségtelen, nem voltak marxisták és közülük csak kevesen jutottak el a kommunista mozga-

lomig, de ez a körülmény önmagában még nem minősíti sem erőnyeiket, sem gyengéiket. Utólag könnyű pálcát törni illúzióik felett és fejükre olvasni téves helyzetmegítélésüket. Túlzott reményeket fűztek a magyar fejlődéshez, amire az — legalábbis az ország belső erejéből — nem volt képes; nem kevésbé a fejlett nyugat-európai országok politikájához, amely azután alaposan rácsáfolt várakozásukra. De a racionalista gondolkodás szükségyszerű kockázata ez: a politikával csak mint tényleges érdekek következményével és reprezentációjával számolni, feltételezve, hogy a társadalom uralkodó rétegei képesek felismerni tényleges érdekeiket. Nincs könnyebb annál, mint azt megállapítani, hogy a századelő értelmiségének racionalizmusa csak szűken határolt területeket tudott meghódítani, és e határokon túl hatalmas és ellenőrizhetetlen társadalmi erők feszültek. És nincs nehezebb annál, mint ahogy tették ők is, kiterjeszteni a ráció hatalmát újabb és újabb területekre, még oly szűk határok között is.

A mai olvasó számára meglepően hat, hogy mennyire tájékozottak voltak, mennyire ismerték a korabeli európai szellemi áramlatokat; sokszor közvetlenül a megjelenés után reflektáltak jelentős szakmunkákra, a *Huszadik Század* szemle-rovata egyenesen irigylésre méltó. A tájékozódási irányok természetesen vitathatók, kivált mai szemmel, hiszen túlon túl nagy súlyt kaptak a Spencer nyomán fellépő különféle evolúcionista iskolák, s hasonlóan a pszichológizáló szociológiai megközelítések is, jóllehet azt a mélyreható kritikát, amelyet mindkettő fölött Durkheim gyakorolt, nemcsak ismerték, hanem méltányolták is. A hangsúly eltolódásban nyilván az játszott szerepet elsősorban, hogy szociológiai munkálkodásuk célja az a gyakorlati átalakítás volt, amely a magyar fejlődést nyugat-európai mintára oldotta volna meg, és így az evolúció gondolata egész munkálkodásuk meghatározójává vált. (Érdemes megjegyezni, hogy az általuk elismert marxista történetfelfogás is olyan szemléletnek számított, amely a korabeli evolúcionizmust tagadja ugyan, de a világtörténelmi evolúciót feltételezi.) Külön problémát jelent ellentmondásos viszonyuk a német filozófiához és szociológiához. Ma többen is úgy látják, hogy tájékozódásuk súlyos korlátja, hogy „rossz pillanatban” fordultak el a német szociológiától, éppen Simmel és Max Weber idején, akiket közülük kevesen, mindenekelőtt Lukács György ismert. Ez a vélemény történetietlennek tűnik. Egyrészt ha volt is (nem valami nagy) hatása Simmelnek, Max Weberről aligha tudta valaki is ekkoriban, hogy munkássága milyen nagy jelentőséggel bír a szociológiai gondolkodás fejlődésében; példa lehet erre egyébként maga Lukács, aki bár ismerte, személyes

kapcsolatban is állt vele, nem mérte fel a weberi megoldások tényleges súlyát. (Nem beszélt arról, hogy a racionalista beállítottságú Weber és az életfilozófiához kapcsolódó fiatal Lukács szellemi karaktere élesen elvált egymástól és kölcsönösen idegenül hatott; jóllehet egyes részproblémák szintjén kapcsolódtak egymáshoz.) A német filozófiától való elfordulás már tudatosan történt a *Huszadik Század* körében, de ennek nagyon is valóságos és indokolható alapja volt: ők *tudományt* kívántak művelni. A metafizikai spekuláció számukra a problémák megkerülését jelentette. Ellenérzésüket még erősítette az a körülmény, hogy a német tudományos gondolkodásban és — mint közülük Szabó Ervin fogalmazta meg — *mutatis mutandis* a német munkásmozgalomban is egy alapvetően fatalista történetiszemlélet uralkodott, s ennek gyakorlati-politikai konzekvenciái, elsősorban a passzivitásra való beállítódás, nem válhattak különösebben rokonszenvesse a radikális politikai átalakulást igénylő és szervező magyar értelmiség számára.

Nem lehet eléggé értékelni — a megkésett magyar fejlődés viszonyai között — azt, hogy a századelő reformnemzedéke „pozitivistá” irányt vett, megkísérelve a tényleges társadalmi állapotok felmérését és a szükséges megoldások racionális megválaszolását. A reformküzdelem náluk már nem korlátozódott a közjog területére, ők „szociológiát” akartak művelni — a szociológián nem annyira egységes tudományt értve, mint inkább önálló tudományt nézőpontot, és így a szociológia fennhatósága kiterjedt minden társadalomtudományi területre és diszciplínára. A szociológiát tudományos tevékenységnek tekintették, de nem elvont elméleti műveltetnek, hanem olyan tannak, amelynek gyakorlati-politikai konzekvenciái vannak. Nem álltak meg a magyar társadalom mély és alapvető ellentmondásainak feltárásánál, hanem javaslatokat is tettek ezeknek az állapotoknak meghaladására. Kerülve az utópia veszélyét, már megvalósult, tényleges társadalmi intézményekre, tényleges társadalmi berendezkedésekre hivatkoztak, így vált mintává a nyugat-európai s kivált az angol demokrácia. Nem voltak illúzióik a minta felől sem, jól látták e demokráciák polgári természetét és az ebből fakadó ellentmondásokat. De — a már említett „pozitivistá” beállítottságuknak megfelelően — a megoldást a meglévő tőkésítésétől és nem valami radikálisan új létrehozásától remélték. Természetesen nem volt egységes a progresszió tábora. A szemléleti különbségek azonban nemhogy fékeztek volna, hanem inkább erősítették a radikális mozgalom belső megtisztulását, amennyiben a tudományos viták lehetővé tették a különböző szemléletek köl-

csönös korrekcióját és egymáshoz való közeli-tését. A progresszió táborát tehát nem csupán a külső támadások kényszerítették közös nevezőre, hanem az érvek és ellenérvek kiegyenlítően és egységesítően hatottak, előtérbe juttatva vagy éppen háttérbe szorítva álláspontokat. Helyesen állapítja meg a bevezető tanulmány, hogy a szociológia első magyar műhelyének „szétsugárzó energiája éppen abból táplálkozott, hogy különböző pártállású, világnézetű és érdeklődésű munkásai az alapvető kérdésekben mindig egyetértettek”; és a mozgalom felbomlása akkor következett be, amikor a kor legfontosabb új társadalmi jelenségéhez való viszonyuk ellentétessé vált, a feloldás reménye nélkül. Jól mutatja ezt a gyűjteményben közölt három tanulmány — Jászi Oszkár, Varga Jenő és Lukács György írása —, amely alapvetően eltér a bolsevizmus történelmi szerepének és lehetőségeinek megítélésében.

Ismerkedve írásaikkal, nyilvánvalóvá válik, hogy a századelő radikális értelmisége nem naiv, az élettől elrugaszkodott doktrínerek gyülekezete volt. Lényegében jól érzékelték lehetőségeiket és e lehetőségek határait is. Éppen ebből a szempontból fontos számunkra az a vita, amelyet 1912-ben a *Társadalomtudományi Társaság* az irodalom és társadalom kapcsolatáról rendezett. Bevezető előadásában Ignotus világos párhuzamot vont az irodalmi és politikai radikalizmus között, jól látta, hogy a *Nyugat* és a *Huszadik Század* működése egymást támogatta, de azt is, hogy a diadalmas irodalom nem mindenben váltotta be a politikai progresszió hozzá fűzött reményeit: „... az írók olybá vették a radikalizmus segítségét, hogy ez kutya kötelessége volt, és semmi egyébbe nem akarták leróni hálájukat, mint azzal a faktummal, hogy ők vannak, olyanok, amilyenek s úgy írnak, ahogy írnak.” Azonban a művészet és a politika, a művészet és a társadalom túlzottan direkt megfeleltetése nem számol az esztétikum természetével; az irodalomnak elsősorban saját önálló természetéhez, sajátosságaihoz és értékeihez mérve kell működnie és nem politikai célkitűzések szolgálatában. Mint Ignotus írja: „ahogy a politikus sosem tudja, hogy mikor csinál történelmet, a művész sem tudja, hogy mikor csinál politikát. S ahogy az artisztikum művészek alábecsülik a politikát s nem ismerik a természetét, mikor azt hiszik, hogy ők, az ő artisztikumukkal, elfordultak attól: a politika is alábecsüli magát, mikor azt hiszi, hogy ő, a politika, csak ott van meg, ahol kimondottan ott van.” Aligha vitatható e szavak igazsága, annál inkább problematikus, hogy Ignotus és a vita során később Babits Mihály is olyasmit tulajdonítanak a politikai radikalizmusnak, olyan néze-

teket vetnek a szemére, amelyeket nem vall. Sem Jászi Oszkár, sem Szende Pál nem felelteti meg közvetlenül az irodalmat a társadalomnak és a politikának; sőt mind a ketten hangsúlyozták hozzászólásukban, hogy az irodalomnak önálló funkciói és viszonylag önálló fejlődése van, nem származtatható közvetlenül a társadalmi alapokból. Világosan megfogalmazták azt is, hogy az alkotói személyiségnek az a kultusza, amely a *Nyugat* körében kialakult, olyan típusú individualizmus, amely nem csupán a társadalmiság jelentőségét becsüli alá, hanem a művészet tudományos megközelítésének lehetőségét is tagadja. A tudomány azonban illetékes annak vizsgálatában, hogy az egyes műalkotásokat és tágabban az egész művészetet milyen társadalmi adottságok hívják életre, milyen mechanizmusok segítségével válik szükségletté és megvalósíthatóvá akár a művészet létrehozása, akár pedig a befogadása. Babitscsal szemben, aki az alkotást lényegében ösztönös folyamatnak, a társadalmi meghatározottságot korlátnak fogta fel, Szende Pál meggyőzően mutatott rá, hogy még a legsajátabb egyéni adottságok-érzelmek is közös társadalmi fejlődés termékei, és nem annyira a pszichikum jelenik meg a szociológiai mezőben, mint inkább a szociológikum a pszichológiában. Mai szemmel nézve, akárcsak a marxista irodalomértelmezések fogyatékosságaira gondolva, igen körültekintőnek és hajlékonynak tűnik Jászi vagy Szende megközelítése. Elismerik — és nem csupán formálisan ismerik el — az esztétikum öntörvényű világát, s egyúttal pontosan jelölik ki a társadalmi tapasztalatot, a szociális funkciók érvényesítését mint a művészetbe beépülő, a művészetben is érvényesülő értékforrást. Tisztában vannak azzal, hogy a művészet és a társadalom kapcsolatának tudományos elemzése csak bizonyos határok között végezhető el; s az adott történelmi szituációban maguk is igyekeznek megvonni a megközelítés lehetőségeit és korlátait. Nem mondvá le a tudomány vizsgálatának lehetőségéről, nem becsülve túl az ilyen vizsgálódás lehetőségeit. És tegyük fel a kérdést: akár napjainkban is tehet-e többet ennél az irodalomértelmezés?

Nehéz e tanulmánygyűjteményről szenvtelenül írni, hiszen az elsődleges élmény a megrendülés és a rádöbbenés arra, hogy mennyire „gazdagok” vagyunk. Egyrészt, mert hatalmas szellemi teljesítményre volt képes a századelő magyar radikális értelmisége; másrészt, mert nem tartottuk szükségesnek egy ilyen teljesítmény számontartását. S az első válogatás megjelenésével talán kezdetét veszi e nagyszerű hagyaték birtokbavétele.

Veres András